

V diskusi k těmto závažným a cenným materiálům byl přijat závěr připravit do příštího plenárního zasedání problémové komise v Bulharsku v roce 1976 jednotný návrh standardizace sociologických informací s uvážením připomínek všech účastnických zemí.

Moskevské jednání problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí „Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování“ bylo velmi úspěšné. Stanovilo konkrétní plán další práce komise, jehož plnění bezesporu přispěje k poznání zákonitostí a řízení dalšího rozvoje společností socialistického tábora.

František Charvát

## K srovnatelnosti údajů o sociální struktuře ve sčítáních obyvatelstva zemí RVHP

Výzkum sociální struktury je ve všech socialistických zemích velkou měrou závislý na kvalitě a dostupnosti sociálních dat, která jsou k dispozici. Jedním z hlavních pramenů jsou pro konkrétní výzkum i teorii údaje získávané při všeobecných sčítáních obyvatelstva.

Využití a komparabilita těchto údajů, a tedy i na ně navazujících výzkumných akcí, však jsou v mezinárodním měřítku značně ztíženy nejen nejednotností doby, v níž jsou prováděna všeobecná sčítání lidí v různých socialistických zemích, ale také podstatnými diferencemi v jejich obsahu a v používaných metodách. Silící spolupráce mezi socialistickými státy na poli statistiky i sociálního výzkumu, která se stává významným momentem dalšího rozvoje těchto oborů, evokuje úsilí o unifikaci sčítání jak v datu jejich provedení, tak i v jejich obsahu a formě.

V následujících odstavcích přinášíme krátkou informaci o termínech, v nichž byla v poválečných letech ve státech RVHP všeobecná sčítání obyvatelstva provedena, a stručný popis hlavních diferencí v používaných metodách, kategoriích a obsahu, a to se zvláštním zřetelem k údajům, jež by mohly přispět k analýze sociální struktury těchto zemí.

V jednotlivých zemích RVHP byla sčítání lidí v poválečném období (kromě Mongolska a SSSR, kde zachycujeme i sčítání provedená

už před válkou) provedena k datům uvedeným v tabulce 1.

Podle údajů ústředních statistických orgánů jednotlivých zemí by měl být příští census proveden pravděpodobně v termínech uvedených v tab. 2.

Ve většině socialistických zemí nebylo sčítání vždy prováděno přímou statistickou evidencí všech údajů. Některá data byla zjišťována též výběrovou metodou, která má tu výhodu, že dává možnost získat bohaté informace při poměrně nízkých nákladech; současně však výsledky získané touto metodou vždy obsahují určité procento chyb. Výběrové metody používají v Bulharsku, Maďarsku, Polsku, Rumunsku a SSSR zejména při shromažďování takových údajů, u nichž stačí závěry členit jen podle jednotlivých republik nebo oblastí.

V NDR nebylo výběrové metody používáno při sběru informací, využívalo se jí však k získávání dodatečných informací při zpracovávání výsledků sčítání. Slo například o následující jevy: zaměstnanost vdaných žen podle počtu dětí, hospodářsky aktivní obyvatelstvo a osoby jim zaopatřené nebo hospodářsky aktivní obyvatelstvo podle skupin povolání a vzdělání. Rozsah výběru činil 5 % a byl získán systematickým výběrem údajů z korigovaného základního informačního materiálu. Jednotkou výběru byl každý 20. obydlí byt. Získané výsledky se vyznačují dobrou kvalitou; chyby podle všeho nepřesahují přípustné meze.

V Bulharsku se výběrovou metodou zjišťovaly příčiny stěhování, jakož i vliv migrace na rozdělení přistěhovaných osob podle odvětví národního hospodářství, povolání, aktivity apod. Porovnávání se provádělo po uplynutí 10 měsíců od sčítání. Rozsah výběru činil asi 4,3 %. Jednotkou byl sčítací úsek.

V Maďarsku zahrnoval 10 % výběr všechny otázky všeobecného sčítání a kromě toho další informace.

V Sovětském svazu byly výběrovým způsobem získány následující informace: o pracovní, o zaměstnání (povolání) a době jeho trvání v roce 1969, o společenské skupině a o stěhování. Výběrový soubor tvořilo 25 % stálého obyvatelstva a jednotkou byla bytová jednotka.

Tabulka 1: Data posledního sčítání lidí v zemích RVHP

|              |             |              |             |
|--------------|-------------|--------------|-------------|
| Bulharsko    | 1. 12. 1956 | 1. 12. 1965  |             |
| ČSSR         | 1. 3. 1950  | 1. 3. 1961   | 1. 12. 1970 |
| Kuba         | 28. 1. 1953 | 6. 9. 1970   |             |
| Maďarsko     | 1. 1. 1949  | 1. 1. 1960   | 1. 1. 1970  |
| Mongolsko    | 1918        | 5. 1. 1963   | 1. 1. 1969  |
| NDR          | 31. 8. 1950 | 31. 12. 1964 | 1. 1. 1971  |
| Polsko       | 3. 12. 1950 | 6. 12. 1960  | 8. 12. 1970 |
| Rumunsko     | 21. 2. 1956 | 15. 3. 1966  |             |
| SSSR         | 17. 1. 1939 | 15. 1. 1959  | 15. 1. 1970 |
| (Jugoslávie) | 31. 3. 1953 | 31. 3. 1961  | 31. 3. 1971 |

Tabulka 2: Data příštího sčítání lidu v zemích RVHP

|              |                |
|--------------|----------------|
| Bulharsko    | 2. 12. 1975    |
| ČSSR         | 1979 nebo 1980 |
| Kuba         | září 1980      |
| Maďarsko     | 1. 1. 1980     |
| Mongolsko    | leden 1975     |
| NDR          | 1. 1. 1979     |
| Polsko       | 1980           |
| Rumunsko     | není stanoveno |
| SSSR         | není stanoveno |
| (Jugoslávie) | 31. 3. 1980    |

V Rumunsku se tímto způsobem získávaly informace o vybavenosti bytů předměty dlouhodobé spotřeby. Výběr byl realizován v rozsahu 2% obydlých bytů a jednotkou byl byt. Výsledky se vyznačují dobrou kvalitou.

V Polsku se výběrem shromažďovaly informace o plodnosti žen. Na Kubě byly takto zpracovány předběžné výsledky. Vybráno bylo 5% obydlých bytů a jednotkou byl byt.

Při sčítání obyvatelstva ostatními metodami byly v jednotlivých zemích zjištěny následující odlišnosti, pokud jde o hlavní znaky charakterizující sociální strukturu obyvatelstva.

### 1. Společenské skupiny

Ve všech státech RVHP se obyvatelstvo dělí za účelem analýzy jeho společensko-profesijní struktury na společenské skupiny. Stálá komise RVHP pro statistiku doporučila členění do 7 skupin a této kategorizace použily v posledních sčítáních lidu Mongolsko a Rumunsko. Třídění v ostatních státech se od doporučení více nebo méně odlišovalo. V NDR se při posledním sčítání nerozlišovali dělníci a úředníci a tohoto dělení se při příštím sčítání nemá použít ani v Polsku.

### 2. Zaměstnání

Ve všech státech RVHP se při posledním sčítání zjišťovalo zaměstnání a tímto způsobem byl získán soupis osob podle jednotlivých povolání. V některých případech tato informace též pomáhá stanovit společenskou skupinu nebo odvětví národního hospodářství.

Jestliže má sčítaná osoba dvě zaměstnání, stanoví se hlavní zaměstnání v souladu s doporučeními RVHP podle hlediska pracovní doby a v nutných případech také s ohledem na výši příjmu nebo podle jiných hledisek v daném státě používaných. V Bulharsku a v Mongolsku byla hlediskem pro stanovení hlavního zaměstnání výše příjmů, v ostatních státech pracovní doba. V Sovětském svazu se zapisovalo to zaměstnání, které za hlavní považovala dotazovaná osoba.

Teměř všechny státy sice počítají s tím, že přeskupením lze získat 23 skupin povolání doporučených stálou komisí RVHP pro statistiku, zatím se však třídění skupin povolání používá v jednotlivých státech od třídění doporučeného komisí odlišovalo; zde je tedy pole pro unifikaci.

### 3. Zdroj existenčních prostředků

Podle zdroje existenčních prostředků bylo obyvatelstvo ve všech zemích děleno na dvě skupiny – aktivní a neaktivní. V jednotlivých státech byly zjištěny následující odchylky:

Do aktivního obyvatelstva nebyli zahrnováni:

- a) žáci a učňové – v Maďarsku, NDR, Polsku a ČSSR;
- b) pomáhající členové rodiny – v ČSSR;
- c) osoby poprvé hledající práci – ve všech státech kromě SFRJ a Kuby.

Rozdělení neaktivního obyvatelstva na skupiny se provádělo různě podle vnitřních potřeb jednotlivých států. Pro potřeby RVHP by podle některých návrhů stačilo následující dělení:

- 1. neaktivní obyvatelstvo pobírající důchod (mající vlastní existenční prostředky);
- 2. osoby zaopatřené nebo vydržované
  - a) aktivním obyvatelstvem
  - b) neaktivním obyvatelstvem pobírajícím důchod.

Používáním tohoto třídění by byla zajištěna srovnatelnost údajů v rámci RVHP a současně by každý stát podle vlastních potřeb mohl používat podrobnějšího třídění osob zařazovaných mezi neaktivní obyvatelstvo.

Kromě toho je zde otázka zařazení osob vojenských a odpykávajících si trest. V Polsku jsou zařazovány do té skupiny zdrojů existenčních prostředků, ke které patřily předtím (k aktivním, jestliže pracovaly, nebo naopak).

### 4. Rozdělení osob podle odvětví národního hospodářství

Ve většině států se zaopatřené osoby vztahovaly pouze k ječnomu živiteli, a to k tomu, který se na zaopatření nejvíce podílel. V Mongolsku se osoby v zaopatření dvou nebo více živitelů nerozdělovaly podle odvětví národního hospodářství. Na Kubě se tabulky pro zaopatřené osoby nezpracovávaly. V Maďarsku, NDR a Polsku se kromě tradičního zařazování zaopatřených osob do odvětví hlavního živitele vyčleňovali dva pracující živitelé, jestliže to byla manželská dvojice, a údaje o osobách v jejich zaopatření se zpracovávaly podle odvětví národního hospodářství obou manželů. V NDR bylo k tomu při posledním sčítání využito výběrové metody,

kdežto v Polsku hromadného průzkumu, který zahrnoval všechny osoby v zaopatření dvou pracujících manželů.

#### 5. Úroveň vzdělání

Mezi jednotlivými členskými státy RVHP jsou rozdíly v organizaci školské soustavy, především v počtu školních let nutných k dosažení příslušného vzdělání. Tyto difference se odrážejí i ve sčítáních obyvatelstva; tak například v NDR se nezkoumaly osoby s nižším než středním vzděláním.

Pro nesrovnatelnost údajů o stupni vzdělání byly vzneseny návrhy omezit se ve sčítáních obyvatelstva zemí RVHP na následující skupiny:

- osoby s ukončeným vysokoškolským vzděláním;
- osoby s ukončeným středoškolským vzděláním;
- osoby s ukončeným odborným vzděláním;
- osoby s ukončeným všeobecným vzděláním;
- osoby s nedokončeným středoškolským vzděláním.

#### 6. Městské a vesnické obyvatelstvo

Pouze v NDR, kde se toto rozdělení ukázalo být nemožné, bylo používáno metody rozdělení sídel na tři skupiny podle počtu obyvatel. V ostatních socialistických zemích se používalo dělení v souladu se směrnicemi stále komise RVHP pro statistiku.

#### 7. Rodinný stav

Ve všech státech kromě SSSR se v souladu s intencemi stále komise RVHP pro statistiku shromažďovaly údaje o rodinném stavu obyvatelstva v následujícím členění: osoby žijící v manželství, ovdovělé osoby, rozvedené osoby, osoby nežijící v manželství. V Sovětském svazu se obyvatelstvo rozdělovalo pouze na osoby žijící a nežijící v manželství. Některé státy při sčítání zjišťovaly skutečný rodinný stav, přičemž vycházely pouze z odpovědí sčítaných osob, a nebraly v úvahu právní podklad manželství nebo rozvodu. V jiných státech se rodinný stav určoval pouze na právním podkladě.

\* \* \*

Z tohoto stručného příkladu je zřejmé, že v zemích RVHP nebyla srovnatelnost údajů o sociální struktuře obyvatelstva ve sčítáních lidu vždy vyhovující. Současně usílí o unifikaci se soustřeďuje ve stále komisi RVHP pro statistiku, kde mají být dohodnuty hlavní principy censové politiky v jednotlivých státech a také stanoveny hlavní zásady pro přípravu příštích sčítání. Censy se mají provádět zhruba vždy po 10 letech se zvláštním zřetelem na zajištění komparability získávaných informací na mezinárodní úrovni. Nelze pochybovat o tom, že se tak otevrou významné nové možnosti i pro srovnávací analýzu sociální struktury těchto zemí.

Jiří Patočka

#### Demografové o sčítání lidu, domů a bytů 1970

Letošní, v pořadí již 7. demografická konference, uspořádaná Československou demografickou společností při ČSAV dne 21. května 1975 v Roztokách u Prahy, měla název *Sčítání 1970 – koncepce, hlavní výsledky, zkušenosti a závěry*. Byla tedy prvním celostátním setkáním demografů, ekonomů, geografů, statistiků i sociologů, kde byly prezentovány a zobecňovány výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1970, ale také kladeny otázky k metodologické úrovni a organizačnímu zajištění tohoto nejrozsáhlejšího československého sociálního výzkumu z posledních let.

Již vstupní referát M. Kučery, *Úvodní charakteristika sčítání 1970*, v koncentrované podobě upozornil na podstatné přednosti a nedostatky censu 1970. Zpracování předběžných výsledků se provádělo decentralizovaně v jednotlivých okresech. Zpracování konečných výsledků sčítání se zaměřilo na tyto 3 okruhy: 1. výsledky za obce a lokality; 2. výsledky za okresy a vybraná města; 3. republikové sestavy. Referující upozornil, že zpracování posledního censu, které se poprvé v historii u nás realizovaných sčítání provádělo na samostatném počítači, nebylo ve srovnání s minulostí výrazně rychlejší. Oproti sčítání z r. 1961 byly však výsledky posledního censu analyzovány daleko důkladněji. Přesto však by si analýza shromážděných dat zasloužila ještě větší pozornost, než již statistická pracoviště dosud věnují; interpretace výstupních statistických informací, kterou provádějí pracovníci jiných institucí, je často zkreslená.

Ze sociologického zobecnění výsledků sčítání 1970 a z jejich srovnání s obdobnými údaji z censů 1950 a 1961 vycházel J. Musil v referátu *Rozmístění obyvatelstva a urbanizace*. Zaměřil se zejména na 3 tematické okruhy. V prvním se věnoval změnám v počtu obyvatel měst a okresů; upozornil např. na stagnaci vývoje obyvatelstva Prahy, na vytláčení okolí Plzně při současném růstu počtu obyvatel Plzně samé apod. Druhým tématem byly změny v hustotě obyvatelstva a třetím okruhem změny ve velikostní struktuře obcí a měst.

J. Zbořilová si v příspěvku *Domácnosti a rodiny, plodnost žen* všimla proměn ve velikosti bytových, hospodářských a censových domácností.

M. Havelka v příspěvku *Úroveň vzdělání obyvatelstva* věnoval pozornost vývoji vzdělání obyvatel u nás. Ve srovnání s r. 1950 byla u nás úroveň vzdělanosti v r. 1970 vyšší; tato úroveň však je diferencována podle věkových skupin obyvatel. U žen byl zaznamenán rychlejší rozvoj vzdělanosti než u mužů. Podle výsledků sčítání 1970 rostou nejrychleji absolutní počty osob s úplným středním odborným vzděláním.

K otázkám sociálního složení a odvětvové struktury se ve svém vystoupení vyjádřil V. Srb. Podtrhl nezastupitelnou úlohu sčítání při zjišťování takových informací. Census je pro